

форменном суде. В книге дана системная критика практически всех институтов, созданных Уставами 1864 г. Автор отметил, что последствием проведения Судебной реформы стали «неправильность и притязательность предварительных следствий, безобразный самосуд мировых судей, беззастенчивость адвокатуры, убожество, а иногда и подкупность присяжных, неуместная, выходящая из пределов закона развязность прокуратуры и коронных судей, несостоятельность кассационного надзора и продолжительное бездействие генерал-прокурорской власти». На самом деле это не голословная критика, а основанное на реальных примерах, анализе очевидных недостатков и противоречий Уставов 1864 г. исследование пореформенного суда.

Необходимо отметить, что универсальные, соответствовавшие давно выработанным человеческим стандартам в области правосудия судебно-процессуальные формы, закрепленные в Судебных уставах 1864 г., в течение последующего времени снова и снова возрождались – первоначально в начале XX в., а затем в его середине и конце, в ходе судебной реформы 1990-х гг.

УДК 343.13

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Доўнар Т. І.

Судова-працэсуальная дзейнасць у старажытных беларускіх дзяржавах

У гісторыка-прававой навуцы Беларусі да гэтага часу застаюцца праблемнымі і мала даследаванымі шматлікія пытанні, у тым ліку адносна суда і працэсу ў старажытны перыяд.

Несумненна, з узнікненнем дзяржаўнасці на беларускіх землях судовыя спрэчкі, як і ў ранейшы перыяд, працягвала разглядаць абшчына. Суд ажыццяўляўся ўсім грамадствам («мірам») шляхам звода, з дапамогай сведкаў (відакоў і послухаў) і інш. Галоўнай мэтай судовага следства было высвятленне волі Бога (у дахрысціянскі перыяд – волі багоў), менавіта таму пры неабходнасці прымяняліся ардалі [1, с. 96]. Аднак, у дзейнасці абшчынных судаў да гэтага часу вельмі шмат няяснага. Навукоўцы на падставе летапісных звестак толькі з пэўнай доляй імавернасці рабілі меркаванні аб дзейнасці гэтых судаў.

Некалькі больш вядома аб копных судах – разнавіднасці абшчынных судаў, якія дзейнічалі на беларускіх землях са старажытных часоў і амаль да канца XVII ст. Гэта быў суд для простых людзей у якім суддзямі былі таксама простыя людзі – найбольш разумныя і паважаныя ў грамадстве (капляне, копныя мужы, старцы). Капа ўяўляла сабой у пэўным сэнсе орган сялянскай дэмакратыі, які дзейнічаў на падставе старажытных звычаяў, што складалі так званае копнае права. Нягледзячы на тое, што з цягам часу дзейнасць гэтага суда ўсё больш ажыццяўлялася пад кантролем дзяржавы, ён доўгі час заставаўся самым

справядливим, хуткім і танным судово-следчым органам. Менавіта таму да яго паслуг звярталіся часам і феадалы.

З развіццём дзяржаўнасці ўсё большую моц набывае княжацкі суд, да кампетэнцыі якога перш за ўсё адносіліся справы, у якіх хоць адным з бакоў быў прадстаўнік феадальнай знаці. Аднак, часам разглядаліся і іншыя справы, асабліва тады, калі князь выезджаў на «палюддзе». Нягледзячы на тое, што паступова разгляд судовых спраў становіцца адным з абавязкаў князя, судовая ўлада ў старажытных дзяржавах яму поўнаасцю не належала. Як правіла, князі ажыццяўлялі правасуддзе не толькі разам з вярхушкай феадалаў – княжацкай радай, але і ў прысутнасці ўсіх свабодных людзей. А. Е. Праснякоў пры даследаванні Кіеўскай Русі адзначаў, што і ў пазнейшы перыяд «воздействие княжеской власти на судебно-административное дело не развивось до действительного заведования им» [2, с. 205].

Аб тым, што князь судзіў не адзін, а разам з народнымі прадстаўнікамі сцвярджалі многія навукоўцы (М. В. Доўнар-Запольскі, І. І. Лаппо, М. М. Навакоўскі, І. Я. Фраянаў, А. Я. Яфіменка і інш.). Увогуле ў той перыяд нармальнае функцыянаванне княжацкага суда без удзелу прадстаўнікоў грамадства было практычна немагчымым, бо не толькі самі бакі прымалі непасрэдны ўдзел у судовым працэсе, але і іншыя асобы, у тым ліку шматлікія прадстаўнікі бакоў (пасобнікі, паручнікі, супрысяжнікі і інш.). Менавіта таму гэты суд адначасова выступаў як «княжацкі» і як «народны», хоць вызначыць іх суадносіны, як адзначаюць навукоўцы, вельмі складана [3, с. 32]. Разглядаючы гэта пытанне, І. Я. Фраянаў пазначаў, што асабісты ўдзел князя ў судзе і галоснасць княжацкага суда, якая знайшла адлюстраванне ў неабходнасці прысутнасці народных прадстаўнікоў, а таксама актыўнасць у судовым разбіральніцтве пацярпелага і адказчыка, «послухаў», «відокаў» і іншых асоб, з'яўляюцца доказамі дэмакратычнасці княжацкага суда ў усходніх славян у XI–XII ст. [4, с. 40]. Несумненна, княжацкі суд у пэўнай ступені з'яўляўся і судом народа, аднак суадносіны княжацкага, вечавога, абшчыннага судаў застаюцца ў навуковай літаратуры спрэчным пытаннем у [5, с. 38 і інш.].

Паступова з развіццём дзяржаўнасці судовымі справамі ўсё больш пачынаюць займацца княжацкія службоўцы, за што пачынаюць браць узнагароду. Так, з мэтай разгляду судовых спраў на месцах князь пасылаў малодшых дружыннікаў – «детских», «отроков», якія адначасова выконвалі функцыі следчых і выканаўцаў. Паступова судовая дзейнасць увогуле становіцца прамым абавязкам асоб цэнтральнай і мясцовай адміністрацыі, пераўтвараючы іх адміністрацыйныя пасады ў адміністрацыйна-судовыя. Пры гэтым усё больш праяўляецца тэндэнцыя сумяшчэння розных пасадаў і паўнамоцтваў, бо гэта пачынае прыносіць важкі прыбытак. Адначасова з павелічэннем дзяржаўнага апарату павялічваюцца як судовыя паўнамоцтвы, так і аплата судова-працэсуальных паслуг. Адным з вынікаў гэтага стала памяншэнне справядлівасці судовых рашэнняў. Напрыклад, гістарычным помнікам вядома дрэнная слава аб судовай дзейнасці цівуноў. Так, у адным з

літаратурных помнікаў XIII ст. прама гаворыцца аб незаконнай судовай дзейнасці цівуна полацкага князя – «Тиун неправедно судит...» [6, с. 377].

Працяглы перыяд пытанні судовага ладу і судаводства ў старажытных беларускіх дзяржавах рэгламентаваліся звычайным правам, якое ґрунтавалася на даўніне («старыне»), агульнапрынятасці і справядлівасці. Гэта знайшло адлюстраванне і ў першых пісаных помніках права, што дайшлі да нашага часу. Так, у міжнародным дагаворы 1229 г., заключаным трыма беларускімі княствамі з горадам Рыгай і Готскім берагам, устанаўліваўся крымінальны штраф за прыцягненне чалавека да судовай адказнасці без доказаў віны: «Аже межою Русиномъ и Латиньскомъ свяжетъ друг друга без вины, за то платити 3 гривны серебра»). Таксама за выказванне супраць устаноўленага правапарадку («Которыи Русин, или Латиньский противу сее правды молвити...») – закон патрабаваў вінаватых «почести за лихий мужъ» [7, с. 39]. Пры гэтым усё больш праяўляецца класавы характар судова-працэсуальнай дзейнасці.

Адносна царкоўнага суда, які з’явіўся з увядзеннем хрысціянства на беларускіх землях, навукоўцы адзначаюць, што пад яго юрысдыкцыю спачатку падпадае духавенства, а па некаторых справах – царкоўныя людзі і міране ў справах веры і маралі. У залежнасці ад віда злачынстваў і статусу царкоўных людзей судаводства ў царкоўных судах ажыццяўлялі біскупы, архібіскупы, мітрапаліты, архімандрыты і інш. Суд разглядаў як напасрэдна царкоўныя справы, так і прызначаў адказнасць за невыкананне рэлігійных абавязкаў, парушэнне вернасці шлюбнага жыцця і інш. У розных княствах адносна дзейнасці царкоўнага суда мелася пэўная спецыфіка, таму што ён кіраваўся не толькі Кормчымі кнігамі, світкам Яраслава, але і мясцовымі звычаямі. У княжацкіх уставах XI–XV стст. гаварылася, што царкоўных людзей судзіць «великая церковь... опроч миран...» [8, с. 170]. У шэрагу рэдакцый Устава Ёладзіміра падкрэслівалася, што «князь не вступается в то, что делается в монастырях и монастырских людях... то ведает епископ...» [8, с. 15, 31 і інш.]. У Тураўскім устаўным запісу, дзе рэгламентаваўся звычай, які склаўся ва ўзаемаадносінах паміж княжацкай і царкоўнай уладамі ў сярэдзіне XIV ст., была зафіксавана нават доля прыбыткаў, што атрымліваў біскуп у Тураве і Пінску ад вагавых, памерных і судовых пошлін [8, с. 199, 200]. Падсуднасць царкоўнага суда ўвесь час удакладнялася. Так, у адной з рэдакцый Устава Ёладзіміра гаворыцца аб пераходзе разгляду спраў аб згвалтаванні з царкоўнай юрысдыкцыі ў сумесную кампетэнцыю князя і біскупа [8, с. 201]. Аднак у цэлым, як правільна адзначаў А. Е. Праснякоў, пытанне аб характары і аб’ёме царкоўнага суда «осложнен сомнительностью текстов уставов» [2, с. 117], таму аб’ектыўнага ўяўлення аб іх дзейнасці мы не маем.

На працягу XIV–XV стст. на падставе адзінага дзяржаўнага заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага павялічваецца судовая кампетэнцыя вярхоўнай улады. Так, ужо ў грамаце вялікага князя Альгерда 1359 г. удакладнялася, што разглядаць справы на месцах будуць княжацкія харужы, а перагляд судовых спраў застаецца ў кампетэнцыі князя [7, с. 67]. У грамаце Ягайлы 1387 г.

гаварылася, што вялікі князь жадае, каб «в кожнай кашталініі (замку) і павеце ці вобласці быў уведзены (устаноўлены) і існаваў адзін суддзя (judex), які слухае справы цяжбеннікаў, накладвае судовыя спагнанні па звычай і па закону, паводле адной формы з іншымі суддзямі зямель і павеатаў..., і адзін стыцыарый ((justicarius), які прыводзіць у выкананне вызначаныя па суду судовыя пастановы» [7, с. 68]. У гэтых палажэннях бачна імкненне княжацкай улады ўстанавіць у дзяржаве аднастайнасць і належны парадак у сферы судаводства.

Паступова ў ВКЛ у сувязі з пашырэннем прыватнага землеўладання ўзнікаюць вотчынныя (прыватныя) суды. Дакладна нельга вызначыць, калі ўзнікла вотчынная юстыцыя, бо станаўленне яе было звязана з паступовым фарміраваннем права зямельнай уласнасці. У поўнай меры вотчынныя суды пачынаюць дзейнічаць на падставе надання ўсім феадалам імунітэтных судовых правоў адносна залежных людзей. Упершыню гэта было заканадаўча аформлена граматай вялікага князя Казіміра 1447 г. [7, с. 82]. Пры гэтым закон патрабаваў ажыццяўляць правасуддзе адпаведна законам дзяржавы, у судовым парадку і нікога не караць па даносу і завочнаму абвінавачванню. Увогуле нарматыўныя акты XV–XVI стст. патрабавалі разглядаць спрэчкі адпаведна пісаным нормам, публічна і галосна. Так, у прывілеі вялікага князя Казіміра 1447 г., які адрасаваўся не толькі шляхце, але і гараджанам, рэгламентавалася, што спрэчкі паміж людзьмі павінны разглядацца «...олижъ очи-в-очи, оба посполъ явно станут на суде, водлуг права христианского» [7, с. 81]. Гэтыя палажэнні потым паўтараліся і развіваліся ў наступных законах, у тым ліку ў Статутах 1529, 1566, 1588 гг.

Бібліяграфічны спіс

1. *Стешенко Л. А., Шамба Т. М.* История государства и права России: Академический курс: в 2 т. Т. 1: V – начало XX в. М.: НОРМА, 2003. 734 с.
2. *Пресняков А. Е.* Лекции по русской истории. Т. 1: Киевская Русь. М.: Государственное социально-экономическое изд-во, 1938. 280 с.
3. *Рубаник В. Е.* Суд и следствие в нашем прошлом: исторический обзор // История государства и права. 2012. № 20. С. 28–32.
4. *Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1980. 244 с.
5. *Чебаненко С. Б.* Княжеский и народный суд в Древней Руси: дис. ... канд. ист. наук: СПб, 2007. 308 с.
6. Изборник (Сборник произведений литературы древней Руси) / сост. и общ. ред. тома Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева. М.: Художественная лит., 1969. 800 с.
7. Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права: дапаможнік / Я. Юхо [і др.]. Мінск: БДУ, 2000. 127 с.
8. Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / подготовил Я. Н. Щапов. М.: Наука, 1976. 241 с.